

פרשני המקרא

אביגיל דאק

פרשני
המקרא

Avigail Rock
Great Biblical Commentators

אביגיל ראק
פרשני המקרא

עורך אחראי: ראובן ציגלר
עורכת משנה: אפרת גרוס
עריכה לשונית: דוד ברוקנר
הגהה: אפרת גרוס
עימוד: חיה זיידבנדר
תמונת העטיפה: אליהו משגב

© כל הזכויות שמורות ליהודה ראק, 2021

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534
www.maggidbooks.com

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 6-292-526-965-978 ISBN

נדפס בישראל 2021 Printed in Israel

לילדיי האהובים
דבורה, נחמה, חיים, דובי ואריאל

יהי רצון שיקוים בכם:
”פִּי צַדִּיק יִהְיֶה חֲכָמָה וְלִשׁוֹנוֹ תִּדְבָר מִשְׁפָּט,
תּוֹרַת אֱלֹהִיו בְּלִבּוֹ לֹא תִמְעַד אֲשֶׁרִיו”
(תהלים לו, ל-לא).

אביגיל מלכה בת ר' משה וחנה יהודית זצ"ל

מורה שהקנתה תורה וחכמה לתלמידותיה.
בחכמתה כי רבה, וכמו הפרשנים שאהבה,
הצליחה לגעת בשורש העניין בתמצות ובבהירות
ולהוסיף תובנות ומשמעות לימינו.
אך מה שייחד אותה יותר מכול היו הענווה שלה,
הסקרנות הבלתי פוסקת, הצמא לדבר ה' והרצון להידבק בו.
תכונות אלה שהיכרנו בה, ומעט מזעיד מצויות בספר זה,
יחסרו לנו לנצח.

יהי זכרה ברוך

ג'ורדנה וקלמן שור

”פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה”

(משלי לא, כו)

הרבנית ד”ר אביגיל ראק ז”ל

הקדישה את חייה ללמוד וללמד, לשמור ולעשות.

היותה דוגמה לתלמידת חכמים בלימודה, בהליכותיה,
בגמילות החסדים וברגישות והאכפתיות לכל אדם.

יהיו דבריה אלה, המרוכזים בספר זה,
מצבה חיה לעילוי נשמתה.

תמר ומרק לזניק

תוכן העניינים

דברי זיכרון	יג
על הספר	יד
פתח דבר	יז
התרגומים ותרגום אונקלוס	1.
התרגום ככלי פרשני • מתי תורגמה התורה לראשונה? • זהותו וזמן חיבורו של אונקלוס • מאפייניו של תרגום אונקלוס • חשיבותו של תרגום אונקלוס	
רס"ג	11.
תולדות חייו • רקע היסטורי • פירושי רס"ג לתורה • חשיבותו ההיסטורית של רס"ג	
רבי יונה אבן ג'נאח	23.
הקדמה • נושאים נבחרים מספר הרקמה • נושאים נבחרים מ'ספר השרשים' • גורלם של ספרי ריב"ג	
רש"י	35.
הקדמה • נוסח הפירוש • קהל היעד של הפירוש • "אגדה המיישבת דברי המקרא" • מתי רש"י משתמש במדרשים? • קושי בכתובים • דיברה תורה שלא כלשון בני אדם • שמירה על ההיגיון הפנימי ורצף הכתובים באמצעות מילוי פערים • רש"י כמחנך • משנתו הערכית והחינוכית של רש"י • רש"י והנצרות	

87. **ר' יוסף קרא**
הקדמה • רי"ק כפורץ דרך בתחום הפשט • רגישותו הספרותית-סגנונית של
רי"ק • קביעת כללים על ידי רי"ק • השפעתו של רש"י על רי"ק

101. **רשב"ם**.
תולדות חייו • דרכו הפרשנית של רשב"ם • השוואה בין רשב"ם לבין רש"י
פירושים מקוריים • מטרת החלק הסיפורי של התורה על פי רשב"ם • דרך
פירושי רשב"ם למצוות • דוגמאות לפירושי רשב"ם למצוות • בין הפשט
לבין הדרש

131. **ר' יוסף בכור שור**
הקדמה • יחסו לדרשות חז"ל ולמדרשי אגדה • התורה איננה מוסרת מידע
מיותר • ביאור הפסוקים מתוך ההקשר שבו נאמרו • הסבר מעשי הדמויות
על פי הלך רוחן • ביאורים על פי הריאליה • ביאורים פשוטים וסבירים • יחס
ריב"ש לניסים • טעמי המצוות • יחס ריב"ש למדרשי ההלכה • פירושים
אנטי-נוצריים

151. **סיכום לפרשני צפון צרפת ומבוא לפרשני ספרד**.
אסכולת הפשט בצרפת במאה ה-12 • "תור הזהב" בספרד • ההבדלים בין
האסכולות

159. **ראב"ע**.
תולדות חייו • סקירה על פירושי ראב"ע • הקדמת ראב"ע לפירושו לתורה
דרכו הפרשנית של ראב"ע • ענייני לשון ודקדוק • סבירות רצינונית • מבנה
וסדר התורה • יחס ראב"ע למדרשי הלכה • ראב"ע והקראים • יחס ראב"ע
לרש"י • 'סודות' בפירוש ראב"ע

199. **רד"ק**.
תולדות חייו • דרכו הפרשנית של רד"ק • רד"ק והנצרות

213. **רמב"ן**.
תולדות חייו • כתיבי רמב"ן • מאפייני פירוש רמב"ן לתורה • שתי דוגמאות
לפירושים כוללניים של רמב"ן • "מעשה אבות סימון לבנים" • מעלת ארץ

ישראל • הניסיון • תורת הסוד - 'על דרך האמת' • 'ציטוט' ו'שיבוץ' בפירוש רמב"ן • רגישות פסיכולוגית • "סרס המקרא ופרשהו" • "מדרך הכתובים שמקצרים במקום אחד ומאריכים במקום אחר"

חזקוני 245
הקדמה • חזקוני כמלקט • חזקוני כפרשן על רש"י • חזקוני כפרשן מקורי ועצמאי

ר' יוסף אבן כספי 259
הקדמה • הפרשנות לתורה של ר' יוסף אבן כספי • עקרונות פרשניים של ר' יוסף אבן כספי • פרשנותו של ר' יוסף אבן כספי על רקע הפולמוס על הפילוסופיה בתקופתו • יחסו המיוחד של ר' יוסף אבן כספי ליוסף המקראי

רלב"ג 273
הקדמה • מבנה הפירוש • פירושים חדשניים • יחס רלב"ג לניסים • יחס רלב"ג למדרשי הלכה • תרומתו העיקרית של רלב"ג

אברבנאל 285
הקדמה • הפירוש למקרא • הפירוש על רקע גירוש ספרד • יחס רי"א למלוכה

ספורנו 297
הקדמה • הרקע לכתובת הפירוש וקהל היעד שלו • הגותו ההומניסטית של ספורנו • פרשנות ספורנו על רקע גירוש ספרד • ענייני מוסר • יחס ספורנו לחטאי גדולי האומה • פירושים מקוריים

רש"ר הירש 311
הקדמה: העת החדשה • תולדות חייו של רש"ר הירש • מטרת פירוש רש"ר לתורה • נושאים חינוכיים בפירוש רש"ר לתורה • פירושי רש"ר לאור תקופת ההשכלה • אטימולוגיה בפירוש רש"ר

ר' יעקב צבי מקלנבורג 325
תולדות חייו • מהדורות הפירוש • ההקדמות לפירושו • מטרתו ושיטתו הפרשנית • דוגמאות לשיטת רי"צ בחלק הסיפורי • דוגמאות לשיטת רי"צ בחלק ההלכתי • סיכום

339. **שד"ל**
 תולדות חייו • פירוש שד"ל • יחס שד"ל לנוסח המקרא • יחס שד"ל למדרשי
 הלכה • הפן האנושי בפירוש שד"ל
353. **מלבי"ם**
 תולדות חייו • פירוש מלבי"ם לחלק הסיפורי של התורה • פירוש מלבי"ם
 לחלק ההלכתי של התורה
365. **הנצי"ב**
 תולדות חייו • מטרת הפירוש למקרא • סגנון הפירוש וקהל היעד • היחס
 שבין התורה שבעל פה והתורה שבכתב • נושאים מוסריים בפירוש הנצי"ב
 פירושים אנטי־חסידיים • פירושים מקוריים
379. **רד"צ הופמן**
 תולדות חייו של רד"צ הופמן • הרקע לכתובת פירוש רד"צ לתורה • הנחות
 היסוד של פירוש רד"צ • התייחסות רד"צ לשינויי סגנון בתורה • התייחסות
 רד"צ לשינויי תוכן • ראיות לקדמות התורה • סמיכות, מבנה ומשמעות
 בפירוש רד"צ • מעלת ארץ ישראל
397. **משה דוד קאסוטו**
 הקדמה • פירוש מדעי על דרך הפשט • מחקר מדעי המסתמך על מקורות
 המזרח הקדום • חשיבות תשומת לב לאמצעים ספרותיים
409. **הרב מרדכי ברויאר**
 מבוא • שיטת הבחינות ותורת התעודות • שיטת הבחינות בסיפורי
 התורה • שיטת הבחינות בפרשיות ההלכתיות
419. **על אודות המחברת**

דברי זיכרון

דברי צדיקים הם זכרונם (על פי ירושלמי, שקלים ב, ה; רמב"ם, הלכות אבל פ"ד ה"ד). יהי ספר זה יד זיכרון לאשתי, הרבנית ד"ר אביגיל ראק, שנלקחה מעימנו בטרם עת ולא זכתה לראות הוצאה זו של ספרה. אביגיל ז"ל הייתה תלמידת חכמים שיראתה קודמת לחכמתה, מרצה מבוקשת לתנ"ך ומורה אהובה שהעמידה לאורך שנותיה הקצרות-מדי מאות ואלפי תלמידות ואף תלמידים. על כולם הייתה לה השפעה עצומה. נשים צעירות ומבוגרות, בארץ ובחו"ל, ראו בה את מורתן הרוחנית. לא זו בלבד שתוכני דבריה היו מיוחדים בעומקם ובהיקפם, אלא גם, ואולי בעיקר, היא החייתה כל נושא שדיברה עליו ונגעה בלבבות שומעי לקחה.

אולם, החותם הגדול ביותר שהשאירה אביגיל ז"ל היה עלינו, בני משפחתה. עולם הערכים שעל פיו התנהלה משפחתנו עוצב בעיקר בהשראתה. ילדינו, שאביגיל הקדישה להם ספר זה, מתפתחים ב"ה בעצמאות ותוך בניית עולמות ערכיים אישיים שינקו ממנה. וגם לי הייתה אביגיל להשראה ולמורת דרך בעשרים ושלוש שנותינו יחד. נהיה אנחנו, כל לומדי דבריה ומקימייהם - משפחתה, תלמידיה, והלומדים מספר זה - זיכרון חי לה ולתורתה.

יהודה ראק

על הספר

למיטב ידיעתי לא קיים חיבור דומה לספר זה של אביגיל ז"ל בשילובו המיוחד של היקף, עומק ואופן הרצאת הדברים. כמובן, רבות נכתב בתחום חקר פרשנות המקרא ופרשני המקרא. אולם, רוב המחקרים העוסקים בפרשני המקרא מתמקדים במפרש בודד או באסכולת פרשנים מסוימת. הרוצה להעמיק בפרשן מסוים, יוכל למצוא ללא קושי מחקרים מקיפים ביותר, בפרט כשהמדובר בפרשנים מרכזיים כרש"י ורמב"ן. בהקשר זה ראוי לציון ספרו של ע"צ מלמד, 'מפרשי המקרא - דרכיהם ושיטותיהם' (מאגנס, ירושלים תשל"ה), הכולל סקירות מקיפות ומפורטות במיוחד לגבי חמישה פרשנים מרכזיים.

כינוס של עיונים ברשימה מקיפה יותר של פרשנים נמצא בערך 'תנ"ך, פרשנות' באנציקלופדיה המקראית, אשר עובד לכדי ספר עצמאי קצר בשם 'פרשנות המקרא היהודית - פרקי מבוא' (מוסד ביאליק, ירושלים תשמ"ג). אסופה זו משמעותית מצד היקפה של רשימת הפרשנים שהיא עוסקת בהם, והיא אף מתרחבת לנושאים משיקים, כמו יחסי הגומלין עם הפרשנות הנוצרית. כך, היא מספקת תמונת היקף טובה של עולם פרשני המקרא על גלגוליו ההיסטוריים. אולם, כפי המתבקש מההקשר האנציקלופדי המקורי, העיסוק

במפרשים הבודדים הוא קצר יחסית, בסגנון תמציתי של סקירת עובדות ומסקנות המחקר ללא דיון, מקורות או דוגמאות.

לעומת אלה, כאן מוצגים עיונים יסודיים ומקיפים בלמעלה מעשרים פרשנים. מעבר לפרטים ביוגרפיים והיסטוריים, כוללים העיונים עיסוק נרחב בדרכי הפרשנות של הפרשן, ביחסי הגומלין שלו עם זמנו וסביבתו ובתרומתו לעולם הפרשנות.

ועוד זאת: מגמת העיונים איננה סקירתית גרידא. במסגרת הפרק על רש"י כתבה אביגיל ז"ל על 'רש"י כמחנך'; מגמה חינוכית-ערכית כזו אפיינה ביותר אף את תורתה של אביגיל, והיא משתקפת בעיונים כאן. העיונים דנים, מדגימים ומלמדים את דרכי הפרשן ואת חשיבותו ללומד ולמלמד, בסגנון ידידותי המשוחח עם הקורא. לפיכך, דומני שהמחפש רקע ויסוד ללימודי הפרשנות כעיסוק חי וחוויתי בתורה, על בסיס עיוני-מחקרי מוצק, ימצא דווקא כאן את מבוקשו.

מתחילה כתבה אביגיל ז"ל את פרקי ספר זה בצורת מאמרים קצרים, 'שיעורים', במסגרת בית המדרש הווירטואלי של ישיבת הר"ר עציון. אביגיל התקשרה עם הוצאת מגיד, בסיוע חברינו ראובן ויעל ציגלר, עבור קיבוץ המאמרים ועריכתם כפרקי ספר מאוחד, ואף עשתה צעדים ראשונים לקראת עריכת הספר. היא כתבה את ההקדשה לילדינו והוסיפה את 'פתח הדבר' שלהלן. אביגיל אף התקשרה עם ד"ר מיכל דל וביקשה ממנה לחבר את הפרק על הכתב והקבלה, שאביגיל כבר הייתה חלשה מכדי לכותבו בעצמה.

כל פרקי הספר הם פרי עטה של אביגיל ז"ל, מלבד שני פרקים: הפרק על הרב מרדכי ברויאר, שכתבתי אני עוד במסגרת השיעורים שהתפרסמו בבית המדרש הווירטואלי, והפרק על הכתב והקבלה, שכאמור לעיל נכתב על ידי מיכל דל, לבקשתה של אביגיל, עבור ספר זה. אני מודה למיכל על כך.

הפרקים סודרו על פי רוב לפי הסדר הכרונולוגי של הפרשנים הנידונים. אולם, בתקופת הראשונים הוקדם הפרק על ר' יוסף בכור שור לפרק על ראב"ע, כדי לסיים עם פרשני צפון צרפת (מלבד חזקוני, שזמנו ומקומו אינם ודאיים) לפני פרשני ספרד (שמכללם יוצא ר'

יונה אבן ג'נאח, שכתבתו אינה פרשנית ממש והפרק על אודותיו מופיע קודם לכן, במקומו הכרונולוגי), ובין שתי חטיבות אלה נוסף פרק כללי על פרשני צרפת ופרשני ספרד. כמו כן הוקדם הפרק על רש"ר הירש, מהסיבה המפורטת בו.

ב'פתח דבר' לקמן הודתה אביגיל ז"ל לצוות בית המדרש הווירטואלי על העיסוק ב'שיעורים' המקוריים, וסימנה לעצמה תזכורת להודות להוצאת מגיד ולמי שיעסקו בהוצאה. אני מצטרף כעת להכרת תודה זו להוצאה ולעורכים שערכו והעירו בטוב טעם ודעת באופן שתרים לאיכות הספר.

תודה אישית גם ליעל ציגלר, לג'ורדנה וקלמן שור, ולמרק ותמר לזניק, על התמיכה והסיוע בעניין ספר זה, בהנצחת תורתה וזכרה של אביגיל ז"ל, ולמשפחתנו בכלל.

יהודה ראק

פתח דבר

במסגרת חיבור זה נכיר את מפרשי המקרא השונים. נעמוד על סגנונו המיוחד של כל אחד מהם, על המתודולוגיה שלו, על קורות חייו ועל השפעתו על אופי פירושו. כמו כן נעסוק בהרחבה בתרומת המפרשים לעולם פרשנות המקרא. מובן שבמסגרת זו לא ניתן לעסוק בכל פרשני המקרא ואף לא ברובם, ולפיכך נתמקד בפרשנים אשר בעיניי היו בעלי השפעה ניכרת בעולם פרשנות המקרא.

בפתח דברינו עלינו לתת את הדעת לשאלה מתי ומדוע התפתח הצורך בפרשנות המקרא, שכן סביר להניח כי דור מקבלי התורה הבין את הוראותיה, וכן שבדורות שלאחר מתן תורה היה הפירוש שהעביר כל דור לצאצאיו קרוב מאוד להבנתו של דור מקבלי התורה.

אולם, ככל שהלך והתעצם מרחק הזמן מעת קבלת התורה, הלכה והתעמעמה הבנת הטקסט על ידי הלומדים. נדגים זאת עם הפסוק המופיע בתיאור המן בשמות טז, לא: "וְהוּא פָּנַרַע גַּד לְבָן וְטַעְמוֹ כְּצִפְיַחַת בְּדָבָשׁ". כנראה לדור מקבלי התורה היה הפסוק מובן, אך בימינו הוא קשה להבנה: איך בדיוק נראה זרע גד לבן? ומהו טעמה של צפיחית בדבש? אפשר לדמות זאת לאופן שבו היו מחזותיו של שייקספיר מובנים לקהל שומעיו, אך בן דורנו הקורא בהם מתקשה לעיתים להבין את שפתו ואת עולם הדימויים והאסוציאציות של המחזאי. ולא רק מילים קשות וביטויים קשים מצריכים פירוש, אלא

גם מבנה קשה של פסוק או פרק, אשר ייתכן שהיה נהיר בשעת כתיבתו, או שנשמך על דברי בעלי המסורה, אך בהיעדרם של הללו נולד הצורך להציע פירוש המניח את הדעת לשם הבנת הפסוקים.

אם כן, תפקידו המרכזי של הפרשן הוא לגשר בין טקסט קדום לבין הקורא בן זמנו. אולם, לא מעט מפרשני המקרא היהודים ראו את חובתם לא כמצומצמת לתפקיד הגישור. הואיל והתורה נושאת את דבר ה' לעמו, נועד לפרשן גם תפקיד רוחני של בירור שאלות אמוניות וקיומיות העולות מתוך הכתוב, או שאלות מהותיות העולות מתוך מציאות ימיו של הפרשן, כשהוא מחפש בתורה תשובה לתהיותיו ולתהיות בני דורו. כל אלו הצריכו את פרשנות המקרא. על מטרות אלה של הפרשנים ועל תגובותיהם להשפעות זמנם נעמוד בספר זה. לימדונו חז"ל כי "פותחים בכבוד אכסניא". לשמחתי, במקרה זה הייתה האכסניא המקורית, שבמסגרתה כתבתי את פרקי הספר, בית המדרש הווירטואלי של ישיבת הר עציון. הכתיבה נעשתה בשיתוף פעולה מלא עם צוות בית המדרש, אשר עוסקים במלאכת הקודש של הנגשת התורה לרבים. יהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידיכם. בהקשר זה לעונג לי להודות לעורך המסור מטעם בית המדרש הווירטואלי, אייל קסנר, אשר מעבר לעריכה יסודית ומקצועית של השיעורים תרם גם לתוכנם בהערותיו המחכימות וידיעותיו הרחבות. ישלם ה' פעלך.¹

בין זיכרונות ילדותי המוקדמים ביותר, בעודי כבת שמונה, נמצאת תפילת ליל שבת ב'מכון גולד' בירושלים, שם לימדה אימי. הדרשה הקבועה ניתנה על ידי מי שתהיה לימים מורתי, נחמה ליכוביץ עליה השלום; חבל על דאבדין ולא משתכחין. שם, בין קבלת שבת לערבית, ניטעו בי זרעי התעניינותי בתנ"ך בכלל ובפרשנות בפרט. ניצני התעניינות זו הופרו על ידי אימי-מורתי חנה פופקו, באמצעות דוגמה אישית של תלמידת חכמים היגעה בתורה יומם

1. אביגיל ז"ל כתבה לעצמה תזכורת להוסיף כאן דברי תודה להוצאת מגיד ולעורך שיעבוד על הספר. מילאתי משימה זו לעיל, תחת הכותרת 'על הספר' - י"ר.

ולילה, כמשמעו ממש, ויחד עם אבי מורי ר' משה פופקו, באמצעות עידודה הבלתי-פוסק מאז ועד היום.

הכרת תודה לאחי אברהם פופקו, אשר היה בן שיח נאמן בעת כתיבת השיעורים. שיחותיי עימו סייעו בידי ללבן וללטש את הדברים. אין ביכולתי להביע במילים את תודתי העמוקה לאישי היקר יהודה, שעומד לצידי תמיד, על תמיכה ומסירות אין סופיים. התוצר הסופי של הספר הושפע באופן ניכר מדיונים רבים שערכתי עימו בנושאים פרשניים, ומהערותיו היקרות והמועילות. הוא אף כתב את אחד מפרקי הספר, על רבו הרב מרדכי ברויאר. שלי ושלכם - שלו. ומעל לכול, השבח וההודאה לבורא עולם המשפיע מטובו ברחמיו עליי ועל בני ביתי. "יְבֹאוּנִי רַחֲמֶיךָ וְאַחֲיָה כִּי תוֹרַתְךָ שְׁעֵשְׂעֵי" (תהלים קיט, עז).

רבי יונה אבן ג'נאח

הקדמה

חייו וחיבוריו

ר' יונה אבן ג'נאח¹ (993-1050 [בקירוב], להלן ריב"ג) לא כתב פירוש רציף על אף אחד מספרי המקרא; מדוע, אם כן, אנו עוסקים בו במסגרת זו?

ריב"ג חי בספרד במחצית הראשונה של המאה ה-11, והיה מחשובי הבלשנים והמדקדקים העבריים בימי הביניים. אולם, כפי שנראה, פרשנות המקרא הייתה עבור ריב"ג התשתית והמטרה כאחד של חקר הדקדוק העברי. חידושיו הדקדוקיים היוו בסיס לפרשני מקרא שכאו אחריו, כגון ראב"ע, וגם פירושים מקומיים שלו למקרא הובאו על ידיהם. אין ספק שיש לראות את ריב"ג כפרשן חשוב אשר השפיע על פרשנות המקרא ברורו וברורות הבאים, וזוהי הסיבה שאנו עוסקים בו.

1. שמו של ריב"ג, כפי שנכתב על ידו בחיבוריו, הוא אבו אלוליד או מראון בן ג'נאח. ראב"ע כינה אותו בשם הלטיני מורינוס והעניק לו את הכינוי ר' יונה, שכן פירוש השם אבן ג'נאח הוא 'בעל כנפיים'.

ריב"ג היה מראשוני מנסחי כללי התחביר העברי, וייתכן שהיה הראשון שהשתמש בשורש פע"ל כבסיס להדגמה ולביאור הטיית פעלים ובניינים.² ריב"ג למד והושפע רבות מספרי הדקדוק של ר' יהודה בן חיוג,³ אך כנראה שמעולם לא נפגש עימו, והוא מזכיר את רבי יצחק אבן ג'קטילה ואת הבלשן והמשורר ר' יצחק בן שאול כמוריו המובהקים. לפרנסתו עסק ברפואה, וככל הנראה חיבר ספר רפואי שלא נמצא בידינו. בנוסף הוא למד פילוסופיה, והיה בקי בשפות הארמית והערבית.⁴

ריב"ג חיבר שבעה ספרים העוסקים בדקדוק ובלשון. הם נכתבו בערבית, ורק חלקם תורגמו לעברית. חלק מחיבוריו הם השגות והוספות על דברי קודמיו.⁵ במסגרת פרק זה נעסוק בספר 'מחברת הדקדוק' – ה'מגנום אפוס' של ריב"ג. יצירה זו נחשבת לחשובה שבין יצירותיו הן בהיקפה והן בהשפעתה על הלשון העברית ופרשנות המקרא.

'מחברת הדקדוק'

'מחברת הדקדוק' מחולקת לשני חלקים: 'ספר הרקמה', ו'ספר השורשים'.⁶ שני הספרים נכתבו בערבית ותורגמו על ידי ר' יהודה

2. הדגמה לשיטה ניתן למצוא במבוא שחיבר לספר השורשים (מהדורת בכר, ירושלים תשכ"ו, עמ' 3):
דע... כי פעמים רבות תשמעני שאומר פ"א הפועל ועי"ן הפועל ולמ"ד הפועל. ודע כי כוונתי בזה לקצוב לכל הפעלים החולפים קליהם וכבדיהם וכל הבא מהם מפועל... ואומר בכל אחת מהן פ"א הפועל מפני שהוא לעומת פ"א הפועל...
3. ר' יהודה בן חיוג' (945-1012 בקירוב) היה ממדקדיקי העברית והפרשנים הפילולוגיים בספרד, וחיידושו העיקרי היה שהשורשים בעברית הם בני שלשה עיצורים.
4. למעט הערות אוטוביוגרפיות הפזורות בחיבוריו השונים של ריב"ג, והערותיו של מתרגם ספריו יהודה אבן תיבון, אין לנו מידע רב על קורות חייו.
5. למשל, ב'ספר ההשגה' ריב"ג משיג על ספריו של ר' יהודה בן חיוג, והספר 'אגרת ההערה' הוא כתב הגנה מפני תומכיו של ריב"ג.
6. ריב"ג מסביר את משמעות שמות חיבוריו אלו בסוף הקדמתו לספר הרקמה:

אבן תיבון לעברית, והם למעשה שני חלקים של חיבור אחד, הנקרא 'מחברת הדקדוק'.

כאמור, מטרת חיבור 'ספר הרקמה' הייתה בלשנית: לבדוק את הנוסח המקראי ולנסח כללים הקשורים ללשונו ולדרכי הבעתו של המקרא. כללים אלו, כפי שנראה בהמשך דברינו, מסייעים להבנת לשון המקרא. להמחשת קיומה של כל תופעה בלשנית ריב"ג מביא דוגמאות רבות מהמקרא, תוך הישענות לעיתים על מדרשי הלכה בהם נראה שחז"ל נקטו גישה דומה לתופעה שהוא מצייע. ריב"ג הוא הדקדקן הראשון אשר יצר שיטתיות מקיפה ויסודית של כל תחומי ההבעה הלשונית, כולל התופעות החריגות.

בהקדמה ל'ספר הרקמה' מסביר ריב"ג את הסיבות שהניעוהו לחברו, וניתן לזהות בדבריו שלושה מניעים:

עצם הבנת השפה העברית.⁷ בעוד שהשפה הערבית נלמדת ונחקרת, הרי שהיהודים עילגים ואינם מבינים כלל בחוכמת תורת הלשון.

וקראתי אותו בעבור רובי עניניו 'ספר הרקמה', לדמות שעריו אל רקמות האדמה, והמה המקומות אשר יהיו בהם מינים שונים מן הפרחים, (ו) נלקח מרקמת הבגד אשר תהיה מצבעים רבים. והספר השני נזכר בו רוב השרשים הנמצאים במקרא, ועל כן קראתי החלק השני 'ספר השרשים'.

7. כך הוא אומר:

וראיתי את העם אשר אנחנו עומדים ביניהם (הכוונה למוסלמים), מתחזקים להגיע אל כל חכמת לשונם... אבל אנשי לשוננו בדורנו זה כבר השליכו החכמה הזאת אחרי גויהם ושמו הענין הזה מחוץ לאזניהם והקלו בו ויחשבוהו מותר שאין צורך לו ונשארו ערומים מחמודותיו וריקים מיופיו והתנצלו את עדי. עד אשר כל אחד מהם בוטה כחפצו ומדבר כרצונו אינם משגיחים אל זה ולא מקפידים עליו כאילו אין ללשון סדר לשוב אליו ולא גבול לעמוד עדי רצו מן הלשון מה שהוא קל אליהם לקחתו ולדרשו, אין מרדקים בשרשיו ולא נזהרים בענפיו.

ריב"ג משתמש בכיטוי 'התנצלו את עדיים' על פי הפסוק המתאר את חומרת חטא העגל: "ויתנצלו בני ישראל את עדיים מהר חורב" (שמות לג, ו), שפירושו "הסירו מעצמם את התכשיט שקבלו בהר חורב" (התורה). ריב"ג טוען שגם בזמנו היהודים הסירו מעצמם את תכשיטם - חוכמת לשון המקרא.

ה. הבנת השפה היא בסיס לכל הידע. התכנים נמסרים באמצעות הלשון, וכל חיסרון בהבנת הלשון גורר חיסרון בהבנת התכנים.⁸

ו. לא ניתן להבין את התורה ללא הבנת הלשון. כדי שנוכל לקיים את רצון ה', שנמסר בתורה, יש להבין את חוכמת הלשון.⁹

ספר הרקמה מחולק לארבעים ושישה שערים (דהיינו פרקים), וכל פרק עוסק בנושא לשוני אחר. הנושא מוסבר בתמציתיות בראש כל פרק, ולאחר התמצית מביא ריב"ג דוגמאות מקראיות להמחשת העניין.

נעייץ כעת במספר נושאים מתוך החיבור ספר הרקמה, ונראה כיצד עיון דקדוקי משפיע על פרשנות המקרא.

8. ובלשוננו:

כי בעבור אשר היתה מלאכת חכמת הלשון כלי לכל נדרש ומבוא אל כל נחקר, היתה היגיעה לגעת אל תכליתה ולעמוד על כל ענייניה, והחפץ לבא עד קצה ולדעת השלם ממנה ואשר איננו שלם, והמלא והחסר, והלשון האמתית ולשון ההעברה... כי בעמוד על זה תהיה העמידה על כל העניינים הנחקרים. וכפי אשר ימצאנו מן הקצור והחסרון, יהיה חוסר הבנת הנחקר בה וקוצר דעת הנדרש.

9. אלו דבריו:

כי בעבור שהיה גמול הבורא יתעלה הטוב בכל אשר יקנהו האדם בעולמו, והנכבד בכל אשר יעתרהו לאחרייתו, וההגעה אליו לא תשלם כי אם בעמוד על הכתוב בספרי הנבואה וקיום מצוותם והזהרותם ולא יתכן לעמוד על הכתוב בספרים האלה, כי אם בחכמת הלשון, היתה חובת יגיעת האדם בתקון החכמה הזאת והחזקו להשיגה ולהטיבה ולדקדק ענייניה ולדעת עלילות מילותיה חובה גדולה יותר והצרך אליה חזק מאד כפי יקרת מעלת הנדרש וגדולת ערך הנחקר... כל שכן החכמה הזאת היקרה הנכבדת הגורמת להבין דברי אלוקים העוזרת לעשות מצוותיו המקרבת אל גמולו והמרחקת מעונשו.

נושאים נבחרים מספר הרקמה

למ"ד התמורה

בשער ו', בהקשר ביאור 'האותיות הנוספות' (תחיליות למילים, כגון אותיות בכל"מ), מבאר ריב"ג את אחת ממשמעויותיה של האות 'למ"ד הנוספת':

ותהיה הלמ"ד בענין התמורה והחלף, במקום אמרך "תחת", כמו למ"ד "ותהי הלבנה לאבן והחמר היה לחומר" (בראשית יא, ג), כאלו אמר: "ותהי להם הלבנה תחת האבן".

כלומר, משמעות למ"ד השימוש היא לעיתים "במקום" או "תמורת". ריב"ג מוסיף דוגמה נוספת, מהפסוק בפרשת וירא, בציווי העקדה: "וְהֶעֱלֵהוּ שָׁם לְעֹלָה" (בראשית כב, ב):

וכמו הלמ"ד הזאת, למ"ד: "והעלהו שם לעולה על אחד ההרים..." כי אני חושב שהאל יתברך ויתעלה כאשר רצה להראות לברואים סבל אברהם ע"ה ולגמלו על סבלו דבר אליו בדבור משתתף לשני ענינים.¹⁰ האחד מהם מה שיבינוהו ההמון, והשני מה שיבינוהו היחידים, הוא מה שאמר לו "והעלהו שם לעולה". ענינו ההמוני - הוא הנראה מפשט הכתוב, ר"ל: והקריבהו קרבן... אבל ענינו היחידים¹¹ הוא שיהיה ענינו: והעלהו שם על אחד ההרים תחת עולה, כלומר שארצה ממך העלותו אלי אל ההר, כרצוניתי קרבן שתקריבהו לי. וקדם לדעת אברהם הענין ההמוני, וכבר קדמה דעת האלוקים יתברך כי זה הענין ההמוני הוא אשר יקדים אליו, אבל רצה להראות בני האדם סבלו ולגמלו

10. כלומר לשון דר-משמעית.

11. ההוראה שמוכנת ליחידים.

עליו, וכאשר הגיע אברהם אל הענין שרצהו האלוקים ממנו והוא:
העלותו בנו אל ההר, קראו יתברך מן השמים: רב לך אברהם.

ריב"ג טוען שהקב"ה מראש לא התכוון לשחיתת יצחק, אלא רק ציווה
"והעלהו שם לעולה", וידע שאברהם יבין את הוראת הציווי במשמעות
הרגילה (מה שיבינוהו ההמונים), אך המשמעות שאליה התכוון בציווי
זה היא שאברהם יעלה את יצחק (להר) במקום עולה, כלומר, באופן
שיחשב לה' כעולה (ייתכן שאחרת ה' היה מצווה ה' "והעלהו עולה"
בלי הלמ"ד).

לאחר מכן, ריב"ג מסיק מכך מסקנה בעניין נצחיות התורה:

זאת היא, יצליחך ה' האלוקים, דעתי בו, והוא ענין נאה דק
ומופלא, לא הרגיש בו זולתי... ידחה בו מעלינו ערכוב מי שמחייב
אותנו המרת התורה.

אין ספק שריב"ג מגיב כאן לטענת המוסלמים שרצו להוכיח מכך
שכשם שה' חזר בו מצו העקדה, כך יכול הוא לחזור בו גם מתורת
משה ולהמירה בתורת מוחמד. ריב"ג טוען שה' לא חזר בו, מאחר
שמעולם לא ציווה על הריגת יצחק. זוהי דוגמה יפה לשילוב נאה בין
חוכמת הלשון, פרשנות המקרא ותחום האמונות ודעות.

'דרך קצרה'

מידה פרשנית שריב"ג מרחיב את הדיבור עליה היא "דרך קצרה",
וכפי הגדרתו: "מה ששמשו בו בחסרון". וכך מגדיר ריב"ג את התופעה
בשער כ"ה:

דע כי העברים הרבה פעמים מחסרים וגורעים מן הדברים מה
שלא ישלם הדבר על דרך האמת כי אם להקל ולקצר בו, וזה
כאשר ידע המדבר בו מה שהם רוצים...

בפרק זה מאריך ריב"ג בכל סוגי קיצור הלשון בהן נוקטת השפה העברית, ונציין רק שתי דוגמאות.

- א. לעיתים, טוען ריב"ג, המילה "מן" חסרה. למשל, בשמות יט, יב נאמר "הַשְּׁמְרוּ לְכֶם עֲלוֹת בְּהָר וּנְגַע בְּקִצְהוּ", וכוונת הפסוק היא "השמרו מן עלות בהר ומן נגע בקצהו"¹².
- ב. תקבולת חסרה. דוגמה לכך היא הפסוק "יְחִי רְאוּבֵן וְאֵל יִמֵת וְיִהְיֶה מְתֵיו מְסֻפֵּר" (דברים לג, ו), כלומר "ואל יהי מתיו מספר", כיוון שהמילה "לא" שנאמרה בתחילת הפסוק מתייחסת לשני חלקיו.

מטונימיות

שער כ"ח בספר הרקמה עוסק במטונימיות, דהיינו מילה שכתובה במקרא אך הכוונה למילה אחרת - "ממה שנאמר במלה והחפץ בה זולתה". ריב"ג מונה מספר סוגי מטונימיות, ונזכיר אחד מהם, 'הכלל תמורת הפרט':

"לעם נכרי לא ימשול למכרה" (שמות כא, ח) והחפץ:¹³ "לאיש"¹⁴, והיה נכון זה, בעבור כי העם - אישים.¹⁵ ובעבור הדמיון במין הזה נאמר גם כן (בראשית כ, ד) "הגוי גם צדיק תהרוג".¹⁶

12. על פי כלל זה הסביר ריב"ג את הפסוק "ויותר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ" (קהלת יב, יב) כך: "הזהר מן עשות ספרים".

13. כלומר כוונת הכתוב.

14. דהיינו "לאיש נכרי לא ימשול למכרה".

15. העם מורכב מאישים רבים.

16. כלומר, פירוש המילה "גוי" כאן הוא "איש", ולא כבשאר המקרא "עם", והכוונה היא לאבימלך. זאת בניגוד לרש"י שכתב "שמה כך דרכך לאבד אומות חינם?", כלומר שהכוונה במילה "גוי" כאן היא ל"עם", כמו בשאר המקרא.

נושא אחרון שאביא לשם הדגמה הוא סירוס סדר המקרא, המופיע בספר הרקמה בשערים ל"א-ל"ב. וכך מגדיר ריב"ג תופעה זו:

דע כי ההפך בדבריהם יהיה על שני דרכים: האחד מהם במבטא והשני בענין, כי הדברים כאשר לא יכנס בהם ספק יתכן בהם ההפך וזולתו.

כוונת דבריו היא שהמקרא חופשי לומר את דבריו גם בסדר שונה מהרגיל כל עוד דבריו מובנים, ולפיכך ריב"ג יסרס את המקרא במקרים שבהם ההקשר המקראי מחייב זאת. למשל, את הפסוק "וְכָל הָאָרֶץ בָּאוּ מִצְרִימָה לְשֹׁבֵר אֶל יוֹסֵף" (בראשית מא, נז) מסרס ריב"ג וקורא אותו כך: "וכל הארץ באו מצרימה אל יוסף לשבור". כלומר, המושא "אל יוסף" נקרא כהשלמת הפועל "באו" ולא כהשלמת "לשבור". המניע לכך הוא שמשמעות "שבירה אל" (או "שבירה ל") היא מכירה לקונה,¹⁷ או קנייה עבור מקבל אחר,¹⁸ אבל לא קנייה ממוכר.¹⁹ האחים לא באו למכור ליוסף ולא לקנות עבור יוסף, אלא לקנות מיוסף, כך שההקשר המקראי מחייב סירוס זה.

יש לסרס את המקרא, לדעת ריב"ג, גם משיקולי סבירות חיצוניים, שאינם נובעים מהקשר הפסוק. למשל, את הפסוק "וַיֵּרָם תּוֹלְעִים וַיִּבְאֵשׁ" (שמות טז, כ) מציע ריב"ג לסרס כך: "ויבאש וירם תולעים", והוא מסביר מדוע:

כי הבאישה הנולדת מן הרקבון, אשר הוא סיבת יצירתם של התולעים, קודמת ליצירת התולעים, כי הסיבה קודמת למסובב.

17. בדרך כלל בבניין הפעיל, אבל במקום אחד בבניין קל, כבבראשית מא, נו: "וישבור למצרים".

18. כגון בראשית מג, ד: "ונשברה לך אוכל".

19. קנייה ממוכר מתוארת כ"שבירה מאת", כגון בראשית מב, ג: "לשבור בר ממצרים".

נסיים בדוגמה אחרונה מפרשת וירא. את הפסוק הקשה "וַיֵּשָׂא אַבְרָהָם אֶת עֵינָיו וַיֵּרָא וְהִנֵּה אֵיל אַחַר נֶאֱחָז בְּסֶבֶךְ בְּקֶרְנֵי" (בראשית כב, יג) מציע ריב"ג לסרס כך: "וישא אברהם את עיניו ואחר²⁰ וירא, והנה איל נאחז בסבך בקרניו".²¹

אם כן, ראינו במגוון הדוגמאות את תרומתו הרבה של ריב"ג לתחום הבנת התחביר המקראי ופרשנות המקרא. כעת נעבור לעיין ב'ספר השורשים'.

נושאים נבחרים מ'ספר השורשים'

בהקדמתו לספר השורשים ריב"ג פורס בפני הקורא את מטרותיו של הספר:

הספר הזה אשר קראנו אותו ספר השורשים, רוב השורשים העבריים הנמצאים באשר בדינו מן המקרא, ונבאר משמושיהם ונפרש מכוונותם מה שהצורך מביא לבארו.

הספר בנוי לפי סדר אלפביתי, ובכל שורש מביא ריב"ג את הבניינים השונים בהם מופיע השורש ואת המשמעויות השונות שלו. במידה שריב"ג עסק כבר בשורש מסוים בחיבור אחר שלו, הוא לא מרחיב עליו את הדיבור בספר השורשים. ריב"ג לא מביא בכל שורש את כל הופעותיה השונות של השורש במקרא, אלא מספר דוגמאות. לצורך זיהוי השורש של מילות התורה ייעזר ריב"ג בראש ובראשונה במקרא עצמו, לאחר מכן יפנה ללשון חז"ל והארמית, ואם עדיין יתקשה בזיהוי השורש יפנה ריב"ג לערבית. הפנייה לערבית

20. אחר שנשא את עיניו - וירא.

21. הצעה זו משתמעת כבר מתרגום אונקלוס לתורה.

הייתה כנראה שנויה במחלוקת, שכן ריב"ג נאלץ להצדיק את עצמו ולהיתלות באילנות גדולים:

ואני מסכים להביא ראיה על פירוש קצת השרשים ממה שיזדמן לי מן הנמצא במקרא, ומה שלא אמצא עליו עד מן המקרא אביא עליו עד ממה שיזדמן לי מן המשנה והתלמוד והלשון הארמי. כי כל זה ממנהגי העבריים ללכת בזה על דרך ראש הישיבה אלפיומי²² ז"ל בהביאו עדיו על השבועים מלה המיוחדת במקרא²³ מהמשנה והתלמוד... ומה שלא אמצא עליו עד ממה שזכרתיו ואמצא עליו העד מן הלשון הערבי לא אמנע להביא עד מן הגלוי בו.

(הקדמה לספר הרקמה)²⁴

ריב"ג ממשיך ומבקר את אלו הנמנעים מלהיעזר בשפה ערבית לצורך הבנת לשון המקרא:

ולא אזהר מקחת ראיה מהנראה ממנו כאשר יזהר מזה מי שדעתו חלושה והכרתו מעטה מאנשי דורנו.

(שם)

כמו כן, ריב"ג טוען שיש צדקנות מעוותת בהימנעות משימוש בערבית:

כל שכן מי שהראה מהם הכשרות והתעטף ברדיד החסידות עם מעוט הבנת הדברים.

(שם)

22. רס"ג.

23. כוונתו לרשימת המילים היחידאיות במקרא.

24. סוף ההקדמה לספר הרקמה עוסק ב'ספר השרשים'.

נעיין במספר דוגמאות הלקוחות מספר השורשים:

א. משמעות המילה "כי". ידועים דברי חז"ל כי למילה "כי" יש ארבע משמעויות: "כי משמש בארבע לשונות, אי, דילמא, אלא, דהא"²⁵ (ראש השנה ג ע"א). ריב"ג מחדש משמעות נוספת למילה - אף על פי - ומביא לכך מספר דוגמאות. בשמות לד, ט נאמר "יִלְךְ נָא אֲדֹנָי בְּקִרְבָּנוּ כִּי עִם קִשָּׁה עֲרַף הוּא", וריב"ג מבאר²⁶ שהכוונה היא ל"ילך נא ה' בקרבנו אף על פי שהוא עם קשה עורף".²⁷ דוגמה נוספת, שמוכיחה יפה את טענתו, היא הפסוק "לֹא אֶסֶף לְקַלֵּל עוֹד אֶת הָאֲדָמָה בְּעִבּוֹר הָאָדָם כִּי יֵצֵר יָב הָאָדָם רַע מִנְעֻרָיו" (בראשית ה, כא). המילה "כי" איננה מסתדרת לפי אף אחד מארבעת הפירושים המובאים בגמרא, אך כן מסתדרת יפה לפי דרכו של ריב"ג: "לא אוסיף עוד לקלל את האדמה בעבור האדם אף על פי שיצר לב הדם רע מנעוריו".

ב. משמעות השורש פל"א. בבראשית יח, יד אומר ה' לאברהם: "הֲיִפְלֵא מִה' דָּבָר", ומפרשי המקרא מנסים להסביר את המילה "יפלא". רש"י וראב"ע, בעקבות אונקלוס, פירשו "מכוסה", ואולם ריב"ג, על סמך תקבולות מקראיות,²⁸ מגיע למסקנה שפירוש כל הופעותיו של השורש פל"א במקרא הוא "גדול", ואם כן משמעות המשפט היא "היגדל מה' דבר".

25. אי=אם, דילמא=שמה, דהא=שהרי, בגלל.

26. בפסוק זה נדחקו רש"י, רשב"ם, ראב"ע ורמב"ן.

27. ומוסיף ריב"ג "ומן ההבל שישים אמרו עם קשה עורף עלה לאמרו ילך נא ה' בקרבנו".

28. למשל איוב ה, י: "עושה גדולות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר", ותהלים קלא, א: "ולא הלכתי בגדולות ובנפלאות ממני".

גורלם של ספרי ריב"ג

למרבה הצער, עם כל חשיבותם של 'ספר הרקמה' ו'ספר השורשים' להבנת לשון המקרא, ספרים אלו נדחקו בארון הספרים היהודי לפינה נידחת.

נראה לי כי הגיע הזמן לגאול ספרים אלו מהנשייה ולהעניק להם את הכבוד הראוי להם בין יתר פרשני ימי הביניים, ולהוסיף את לימוד פירושי ריב"ג ללימוד התנ"ך בכלל ולפרשת השבוע בפרט.